

Od wsi tradycyjnej do ośrodka produkcyjnego. XVIII- i XIX-wieczne przemiany w strukturze osadnictwa na przykładzie wsi Zborowskie na Górnym Śląsku i tamtejszej fabryki fajek glinianych

Barbara Grabny — Przemysław Nocuń

FROM A HISTORIC VILLAGE TO AN INDUSTRIAL CENTRE: TRANSFORMATIONS OF A SETTLEMENT IN THE 18TH AND 19TH CENTURY TAKING THE EXAMPLE OF THE VILLAGE OF ZBOROWSKIE IN UPPER SILESIA AND A LOCAL MANUFACTORY PRODUCING STONEWARE SMOKING PIPES

The study tries to describe the transformations of a village called Zborowskie in the Liswarta river basin in the south-east frontier part of Upper Silesia. This village was probably founded in the late Middle Ages as a dependant village (though it was transformed relatively soon into a *demesne*). A pivotal moment in its history that rapidly changed its appearance, both in terms of spatial arrangement and social structure, was the establishment of a manufactory producing stone-ware smoking pipes in 1753, in parallel with the intensive German colonisation of Upper Silesia. A new site was reserved for the purposes of the manufactory and Western experts were called in. Archaeological research conducted in 2013 and 2014 revealed the size of the former manufactory and corrected the original supposition about the origin of the wooden structure that had been regarded as a factory building from the 18th century: After the explorations it was described as a residential building designed for more families (known as *czworak*, square-shaped) from the 19th century.

KEYWORDS:

colonisation of Frederic the Great; iron and steel settlements; forest settlements; iron and steel industry along Liswarta river; iron and steel industry along Mała Panwia river; smoking pipe factory in Zborowskie village

W Europie środkowej w XVIII, a zwłaszcza XIX wieku zachodzi wiele zjawisk związanych z industrializacją. Ich efektem są nie tylko gwałtownie rozwijające się miasta, w których coraz ważniejszym i bardziej licznym substratem staje się ludność robotnicza. Procesy te, choć najczęściej na zdecydowanie mniejszą skalę, zachodzą także na wsi. Celem niniejszego artykułu jest wskazanie takiego zjawiska na obszarze miejscowości położonej na północno-wschodniej granicy Śląska. Należy podkreślić, że mowa tu o dość specyficznym charakterze zmian w strukturze osadniczej, gdyż związanym z powstaniem wytwórni fajek glinianych.

Jednym z głównych obszarów, na których już w średniowieczu koncentrowało się osadnictwo na Śląsku, była szeroka dolina rzeki Odry. Szczególnie dogodne warunki dla jego powstawania i rozwoju panowały wzdłuż lewobrzeżnych jej dopływów, gdzie zalegały mady — jedno z bardziej żyznych gleb. Na prawym brzegu

Odry zasiedlenie było znacznie mniejsze, ponieważ występowały tam mało urodzajne gleby biellicowe.¹

Do najstarszych centrów osadniczych zlokalizowanych nad Odrą należą Wrocław, Opole, Nysa, Racibórz, będące dawnymi grodami, w późniejszym czasie przekształconymi w ośrodki miejskie. Osady zakładane do pierwszej połowy XIII wieku dają w dużym stopniu obraz wpływu środowiska naturalnego na układ sieci osadniczej na Śląsku. Duże ich zagęszczenie występowało wówczas m.in. wzdłuż Odry — głównie na obszarach niezalesionych; tereny o znacznie większym stopniu zalesienia zaczęto na większą skalę zagospodarowywać dopiero w drugiej połowie XIII i w XIV wieku.

Po 1138 roku, na mocy testamentu Bolesława III Krzywoustego, Śląsk przypadł jego najstarszemu synowi — Władysławowi II Wygnającowi. Po powrocie na Śląsk jego syna Bolesława I Wysokiego i wojnach o główne grody, w 1271 roku — jako dzielnica dla najstarszego syna Bolesława, Jarosława — wyodrębnione zostało księstwo opolskie. W drugiej połowie XIII wieku Śląsk zaczął podlegać coraz większemu rozdrobnieniu, a poszczególne księstwa stały się przedmiotem sporów pomiędzy Piastami a Luksemburgami. W 1339 roku w tzw. akcie krakowskim Kazimierz III Wielki zrzekł się na rzecz Luksemburgów swoich praw i roszczeń do śląskich księstw lennych Królestwa Czeskiego, wymienionych w preliminariach z Trenczyna (zatem i północno-wschodnich rubieży Śląska z ziemią lubliniecką). W konsekwencji zwierzchnictwo nad nim przejęła monarchia Luksemburgów.² Taki stan rzeczy trwał do 1526 roku, kiedy to wraz z Królestwem Czech Śląsk przeszedł w ręce Habsburgów. Po bezpomyślnej śmierci Jana II Dobrego, księcia opolskiego w 1532 roku opolska linia Piastów wymarła. Jego posiadłości dostały się wówczas pod panowanie Hohenzollernów.

W 1576 roku Jan II Kochcicki zakupił dobra lublinieckie (w tym także będące przedmiotem niniejszego opracowania Zborowskie), a w 1578 roku dokupił również dobra koszęcińskie. Właścicielem wspomnianych ziem był on do 1629 roku. W 1645 roku dobra lublinieckie (bez Koszęcina) zakupił Andrzej Cellari. Następnie przejął je jego syn — Jan Ferdynand, a później Piotr Jarosław Cellari (od około 1700 roku aż do śmierci w 1722 roku).³ Po śmierci Piotra Cellari, wdowa po nim — Maria Elżbieta, 2 maja 1729 roku odsprzedała dobra lublinieckie (Lubliniec, Zborowskie, Bogdałę, Steblów, Lubecko, Lisowice, Łągiewniki, Pludry i Kośmidry) Piotrowi von Garnier, za 96 000 florenów lub 63 333 talary i 8 groszy (dokument zatwierdzony 17 listopada 1731 roku).⁴ 15 listopada 1731 roku dokupił dobra Glinica za 6500 florenów lub 4333 talary i 8 groszy (dokument zatwierdzony 21 listopada 1733 roku).⁵

1 Halina SZULC, *Typy wsi Śląska Opolskiego na początku XIX wieku i ich geneza*, Warszawa 1968, s. 22–23.

2 Renata PYSIEWICZ-JĘDRUSIK — Andrzej PUSTELNIK — Beata KONOPSKA, *Granice Śląska*, Wrocław 1998, s. 15–16.

3 Józef TYROL, *Nad Liswartą i Potokiem Jeżowskim: dzieje miejsc i ludzi*, Ciasna 2002, s. 64; Karl Paul RESCHKA, *Schul- und Gemeindechronik von Zborowskie*, Zborowskie 1873, s. 13.

4 Archiwum Państwowe w Katowicach, Zbiór akt gruntowych powiatu lublinieckiego, Intabulacja dóbr lublinieckich dla Andrzeja von Garnier, nr zespołu 1418, sign. 28, s. 332–341.

5 Tamże.

Wracając do zagadnienia powstawania średniowiecznej sieci osadniczej należy wyjść od faktu, iż prowadzona po najeździe mongolskim od połowy XIII wieku szeroko zakrojona akcja kolonizacyjna przyczyniła się do powstania jej w nowej formie i nowym wymiarze. Wsie istniejące coraz częściej były przenoszone na prawo niemieckie (bez konieczności ponownego rozplanowania, zmianie ulegała jedynie forma prawna), a tereny opustoszone i dotąd nieużytkowane były na nowo zagospodarowywane. Na Śląsku napływ osadników niemieckich, flamandzkich i walońskich przyczynił się do powstawania nowych wsi, o regularnym układzie.⁶ Rozległe, słabo zasiedlone wówczas tereny na prawym brzegu Odry stwarzały doskonałe warunki dla wędrownych dotąd hutników. Obfitość cieków wodnych i lasów powodowała, że chętnie oni osiedlali się oni na stałe na tych terenach. Już od drugiej połowy XIV wieku⁷ można mówić o pierwszych ośrodkach hutniczych i młynach, zakładanych w dorzeczach Liswarty, Pankówki i Małej Panwi, a także dodatkowo położonych na nieznacznym wzniesieniach (pagórkach), zabezpieczających przed zalaniem podczas powodzi.⁸ Wyróżnić można kilka czynników środowiskowych, które warunkowały optymalne funkcjonowanie ówczesnych zakładów hutniczych (kuźnic i późniejszych fryszerek i młynów wodnych). Duże znaczenie miała dostępność surowców: drewna, niezbędnego do produkcji węgla drzewnego, którym opalane były piece hutnicze i prażaki, oraz rud żelaza, zalegających w pobliskich lasach, przy użyciu których wytapiano następnie żelazo. Kuźnicy otrzymali przywilej zezwalający im na nieograniczony wyrąb drzew, co spowodowało wyniszczenie znacznych pości lasów w dorzeczu środkowej Liswarty w XVI i XVII wieku.⁹

Do XVIII wieku głównym typem zakładu hutniczego była kuźnica — w skład której wchodziły: piec łupkowy w postaci dołu zasypywanego rudą żelaza i węglem drzewnym, do którego doprowadzano powietrze w celu uzyskania odpowiednio wysokiej temperatury oraz stanowisko, na którym przy użyciu młota poruszanego przez koło wodne obkuwano uzyskaną łupkę żelaza. Wybuch wojny trzydziestoletniej przyczynił się do częściowego upadku kuźnic nad Małą Panwią i Liswartą oraz pogorszenia jakości żelaza produkowanego w zakładach istniejących. W okresie od XIV do XIX wieku funkcjonowało nad Liswartą do 31 kuźnic, fryszerek i wielkich pieców.¹⁰

6 Szeroko na ten temat pisze ostatnio m.in. Walter KUHN, *Neue Beiträge zur schlesischen Siedlungsgeschichte*, Sigmaringen 1984.

7 Maria FAJER, *Zmiany krajobrazu doliny Liswarty w ostatnim tysiącleciu uwarunkowane gospodarczą działalnością człowieka*, in: Urszula Myga-Piątek (ed.), *Doliny rzeczne. Przyroda — krajobraz — człowiek*. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG 7, Sosnowiec 2007, s. 219–227, tu s. 223.

8 Józef Tomasz JURAS, *Historia, zabytki i ślady hutnictwa w dolinie Małej Panwi*. Inwentaryzacja zabytkowych obiektów związanych z tradycjami hutniczymi na obszarze działania Stowarzyszenia LGD Kraina Dinozaurów, Ozimek — Spórok 2012, s. 7.

9 M.in. o przywileju Kochcickich na wyrąb lasów w dystryctwie lublinieckim pisze: Friedrich LUCAE, *Friderici Lucae Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten / oder vollkommene Chronica: Andrer Theil*, Franckfurt am Mayn 1689, s. 2148. Por. też: M. FAJER, *Zmiany*, s. 222.

10 M. FAJER, *Zmiany*, s. 223.

Szereg zmian, nie tylko politycznych, przyniosły wojny śląskie. Jeszcze w trakcie pierwszej wojny śląskiej (1740–1742), w roku 1741, wojska pruskie zajęły prawie cały Śląsk.¹¹ Fryderyk II Wielki celem zabezpieczenia nowo zdobytych terytoriów zapoczątkował intensywną akcję osadniczą, która miała silnie związać Śląsk z Prusami.¹² Nowe władze dążyły do usprawnienia administracji, m.in. usunięto wcześniejsze różnice w sądownictwie i wewnętrzne cła, zreformowano system podatkowy oraz wprowadzono zasady wolnego handlu i rzemiosła.¹³ Szczególny nacisk położono na rozbudowę przemysłu ciężkiego, w szczególności na górnictwo i hutnictwo żelaza. W wieku XVIII dokonał się ogromny postęp w dziedzinie hutnictwa — wynaleziono nowy piec do wytopu żelaza, tzw. wysoki (wielki) piec (*Hochofen*) — który dzięki możliwości uzyskania w nim wyższej temperatury zwiększał wydajność wytopu.

Zapoczątkowana przez Fryderyka Wielkiego akcja kolonizacyjna, zwana fryderycjańską była drugim po średniowieczu okresem zakładania regularnych, planowych wsi. Część istniejących osad była rozbudowywana (czasami łączono mniejsze w jedną większą), inne zmieniały swój dotychczasowy charakter. W wyniku kolonizacji fryderycjańskiej w całym państwie pruskim powstało około 900 kolonii, z czego około 250 na Górnym Śląsku.¹⁴

Na obszarze dorzeczy Liswarty i Małej Panwi najliczniej powstawały kolonie przemysłowe związane z produkcją hutniczą. Na obszarach leśnych i w sąsiedztwie cieków wodnych zakładano osady, które zamieszkiwali ludzie pracujący przy wyrębie drzew, produkcji węgla drzewnego, wydobywaniu rudy żelaza oraz obsługujących piece do wytopu żelaza. Zakładane kolonie były niewielkie, przeważnie budowane najtańszym kosztem, liczyły od kilku do kilkunastu domostw. Osady miały najczęściej formę ulicówek, z symetrycznie rozmieszczonymi wzdłuż drogi jedno-, dwu- lub wielorodzinnymi domami (tzw. czworakami). Budynki otoczone były równej wielkości nadziałami ziemi uprawnej o niedużej powierzchni (głównym zajęciem osadników miała być praca w przemyśle, a nie uprawa pola).¹⁵ Większość nowopowstających kolonii zasiedlano fachowcami obcego pochodzenia, którzy mieli wdrażać nowe technologie wśród lokalnej społeczności. Zachętą dla przybywających i ich rodzin miały być liczne przywileje, m.in. zapewnienie im zaplecza społecznego poprzez budowę instytucji użytku publicznego, takich jak szkoły, gospody czy kościoły.¹⁶ Pod koniec XVIII wieku największe skupisko osad fryderycjańskich koncentrowało się w okolicach miasta Lubliniec. Przykładami takich kolonii były: *Charlottenthal* — za-

11 Joachim BAHLCKE — Ryszard KACZMAREK — Dan GAWRECKI, *Historia Górnego Śląska*, Gliwice 2011, s. 172.

12 Józef Tomasz JUROS, *Zagwiżdzie. Historia Królewskiej Kluczborskiej Huty i kolonii Friedrichsthal*, Ozimek — Zagwiżdzie 2014, s. 28.

13 J. BAHLCKE — R. KACZMAREK — D. GAWRECKI, *Historia*, s. 175.

14 Halina SZULC, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Wrocław 1995, s. 68.

15 Anna ŻEBRACKA-PRUS, *Wybrane aspekty odrębności krajobrazu na przykładzie doliny Małej Panwi*, praca doktorska powstała na Wydziale Architektury Politechniki Śląskiej, Gliwice 2010, s. 47.

16 Tamże, s. 48–49.

łożona w 1755 roku, z 11 domostwami, zamieszkała przez 30 ludzi,¹⁷ *Dembowa Gura* — założona w 1774 roku, z 20 „siedliskami”, gdzie zamieszkiwali rzemieślnicy i drwale,¹⁸ *Neu Hadra* — składająca się z 10 „siedlisk”, gdzie mieszkali cieśle i wypalacze węgla, znajdowała się tam także fryszerka,¹⁹ *Friedrichswille* — założona w 1774 roku, zamieszkiwało tam 52 mieszkańców, którzy byli obcokrajowcami.²⁰

Drugim — obok rządu pruskiego — organizatorem przemysłu w tym regionie była wielka własność ziemska, której reprezentantami byli hrabia Collon ze Strzelec, hrabiowie von Garnier z Turawy oraz hrabia Andrzej Renard.²¹ Staraniem Fryderyka II powstały wzdłuż rzeki Małej Panwi zaawansowane technologicznie królewskie zakłady hutnicze, produkujące ekwipunek wojenny (broń, kule armatnie): huta *Mala-pane* w Ozimku (1753 rok), huta w Krasiejowie (1758 rok), huta w Jedlicach (1775 rok), huta w Kolonowskim (1780 rok), huta w Osowcu (1789 rok), huta w Fosowskim (1790 rok).²² W bliskim sąsiedztwie tych hut powstawały również regularnie rozplanowane kolonie hutnicze dla pracowników. Dobrym przykładem takiej kolonii może być *Friedrichstahl*. Dla tej kolonii został wydany odrębny dokument, który określał przywileje osadników — mieli oni prawo do bezpłatnego pozyskania drewna do budowy z królewskiego lasu, na czas budowy (6 lat) byli zwolnieni z wszelkich powinności podatkowych, osadnik i jego potomkowie mieli być zwolnieni z poddaństwa, a jedynym obowiązkiem miało być płacenie czynszu i spełnianie powinności wobec urzędu, któremu podlegała huta.²³ Wzmianki o koloniach i ich charakterze można znaleźć m.in. w dziele *Beytraege zur Beschreibung von Schlesien* z 1783 roku, autorstwa F. A. Zimmermanna.²⁴

Zborowskie, które jest przedmiotem naszej analizy, jest obecnie niewielką wsią położoną na Górnym Śląsku — w województwie śląskim, w powiecie lublinieckim. Początków miejscowości można dopatrywać się prawdopodobnie już w XV wieku, choć pewniejsze wydaje się jej datowanie na wiek XVI, kiedy to właścicielem dóbr lublinieckich był wspominany już wcześniej Jan II Kochcicki. Pierwsza pisana wzmianka o miejscowości znana jest z urbarza lublinieckiego, w którym to pod rokiem 1640 widnieje zapis *Borowsske*. Nazwa miejscowości zmieniała się kilkakrotnie, przybierając warianty: *Sborowsky*, *Zborowsky*. W 1874 roku przyjęto nazwę *Sorowski*, używaną do 1936 roku, kiedy to zmieniono ją na *Ostenwalde*.²⁵ Po 1945 roku wprowadzono funkcjonującą do dziś nazwę Zborowskie.

17 Friedrich Albert ZIMMERMANN, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 2, Brieg 1783, s. 152.

18 Tamże, s. 153.

19 Tamże, s. 155.

20 Tamże, s. 185.

21 A. ŻEBRACKA-PRUS, *Wybrane aspekty*, s. 41.

22 Tamże, s. 42.

23 J. T. JUROS, *Zagwiżdzie*, s. 57–58.

24 Podaje on tam, m.in. liczbę mieszkańców zamieszkujących osadę, strukturę społeczną — czy była to społeczność lokalna czy obcokrajowcy, w wielu przypadkach wskazuje również rok powstania osady.

25 PYTTEL, *Unsere neuen Ortsnamen*, in: Pyttel (ed.), *Heimatkalender des Kreises Guttentag, Guttentag 1937*, s. 34–35.

FIG. 1. Regularnie rozplanowana kolonia hutnicza Friedrichsthal. Fragment mapy topograficznej *Meßtischblatt*, Kupp (ob. Kup), Blatt 3022 (5173), 1937 (Opracował Przemysław Nocuń na bazie map ze strony <http://mapy.amzp.pl>).

Nazwa miejscowości pochodzi zapewne od słowa „bór”. Według lokalnej legendy właścicielem Zborowskiego przed około 500 laty miał być hrabia o nazwisku Zborowski, którego siedzibą miał być drewniany dworek myśliwski. Obecność owego hrabiego nie jest jednak potwierdzona żadnymi dokumentami. Co ciekawe, siedziba ta znajdowała się podobno w miejscu nazywanym kilka stuleci później *fabryką* (związanym z XVIII-wieczną fabryką fajek).²⁶

W początkowych fazach funkcjonowania wieś Zborowskie miała charakter rolniczo-leśny (ludność trudniła się uprawą roli oraz dorywczą pracą w lesie). W XVII wieku część mieszkańców zajmowała się także — jak wynika z zapisów w urbarzu lublinieckim — łowiectwem i hodowlą ryb, gdyż płacili od tego podatek. Wraz z coraz prężniej rozwijającym się w XVI i XVII wieku w dolinie Małej Panwi wczesnym przemysłem hutniczym, charakter wsi uległ stopniowym przekształceniom na bardziej wczesno-przemysłowy. W związku z nowymi technologiami w hutnictwie rozbudowywały się kolonie robotnicze, napływała duża liczba osadników obcego pochodzenia, zwiększała się tym samym liczba mieszkańców oraz zapotrzebowanie na żywność. Obok

²⁶ Barbara GRABNY — Przemysław NOCUŃ, *Zabytkowa chałupa ze Zborowskiego a Śląska Fabryka Fajek ze Zborowskiego. Wyniki dwóch sezonów badań archeologicznych*, in: Agnieszka Przybyła-Dumin (ed.), *Rocznik „Muzeum Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”* 3, Chorzów 2015, s. 9–28.

kolonii hutniczych, mniej licznie zakładane były także te nastawione na produkcję żywności. W powstających w zborowskich lasach przysiółkach zamieszkiwała ludność trudniąca się produkcją i dostarczaniem węgla drzewnego oraz wydobywaniem rudy żelaza do funkcjonujących już wówczas wzdłuż rzeki Małej Panwi kuźnic. Ich nazwy pochodziły zazwyczaj od nazwisk ich założycieli-mieszkańców lub funkcji tych miejsc; duża część z nich przetrwała do dziś, np. Stasiowe i Dryndowe (Drindowe) — nazwiska właścicieli, Kopanina — miejsce, w którym wydobywano rudę żelaza.

W strukturze wsi Zborowskie dostrzegalne są jej trzy zasadnicze części — wieś dolna, górna i „środkowa”. Wieś dolna jest najprawdopodobniej najstarsza, a jej obecny kształt może wskazywać, że została założona w XV wieku jako wieś kmiecia, którą w XVI wieku przekształcono zapewne w folwarczno-kmieć. Przemiana własnościowa z kmiecej na folwarczno-kmieć wiązała się z przemieszaniem gruntów folwarcznych z kmieciami — rozłogi kmiecie występowały w niwach w postaci pasm lub w łąkach, a rozłogi folwarczne w postaci bloków. Wieś górna charakteryzuje się podobną genezą jak wieś dolna, jednakże trudno obecnie dostrzec zarysy dawnego układu przestrzennego. Nie możemy wykluczyć, że wieś dolna i górna powstały w tym samym czasie jako jedna lokacja, a dopiero w późniejszym czasie w centralnej części miejscowości — na obszarze pańskim, doszło do wydzielenia i ukształtowania wsi „środkowej” (*Mitteldorf*), co wiązałoby się z intensywnymi przemianami gospodarczymi, odbywającymi się w ramach kolonizacji fryderycjańskiej.

Odkrycie w latach pięćdziesiątych XVIII wieku w Zborowskiem złóż białej gliny kaolinowej przyczyniło się do założenia w „środkowej” części wsi fabryki fajek glinianych (na wzór funkcjonujących od początku XVII wieku wytwórni holenderskich). Wydarzenie to spowodowało, że miejscowość zyskała na znaczeniu, a dotychczasowy charakter wsi uległ zmianie — z rolniczo-leśnego na przemysłowo-produkcyjny. Osobą, która przyczyniła się do rozwoju gospodarczego wsi w XVIII wieku, był Andrzej Tomasz von Garnier. Odziedziczył on dobra lublinieckie po swoim ojcu (na mocy testamentu ogłoszonego 2 marca 1750 roku przejął dobra lublinieckie, jednakże już w 1763 roku odsprzedał je siostrze Annie Barbarze *secundo voto* von Gaschin). Postanowił on wykorzystać naturalny potencjał miejscowości i założyć fabrykę fajek glinianych. W 1753 roku staraniem jego i trzech innych udziałowców (byli nimi: Karl von Unfriedt — pruski radca wojenny, Rappard — komisarz solny, oraz Fromhold Samuel Grulich — kupiec wrocławski) powstała spółka, będąca właścicielem zlokalizowanej w miejscowości Zborowskie manufaktury.²⁷ Zgodnie z ówczesnym prawem, 4 stycznia 1753 roku król Prus wydał dokument gwarantujący udziałowcom przede wszystkim ochronę przed konkurencją, ale narzucający też pewne obowiązki, które musieli oni wypełniać. Przywilej został nadany na 20 lat, a następnie był jeszcze kilkakrotnie przedłużany, aż do 1813 roku.²⁸

27 Adam JESIONOWSKI, *Fabrykacja fajek w powiecie lublinieckim*, in: Jan Dubowski (ed.), *Tygodnik Powiatowy na powiat lubliniecki*, 8, 1930, s. 12.

28 Kurt BIMLER, *Drei oberschlesische Fayence- und Steingutfabriken*, in: *Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins*, nr 2, Beuthen 1911–1912, s. 2–3.

FIG. 2. Zborowskie (Ostenwalde). Fragmenty mapy topograficznej *Meßtischblatt*, Lissau (ob. Lisów), Blatt 3088 (5278) i Teichwalde (ob. Ciasna), Blatt 3087 (5277), 1938. Prostokątem zaznaczono teren fabryki, kołkiem — budynek tzw. Fajczarni (Opracował Przemysław Nocuń na bazie map ze strony <http://mapy.amzp.pl>).

Informacje o wyglądzie i funkcjonowaniu fabryki pochodzą z XVIII- i XIX-wiecznych publikacji opisujących Śląsk. Pod budowę fabryki przeznaczono obszar wsi zlokalizowany przy obecnej ulicy Fabrycznej (pomiędzy wsią dolną i górną), dokonano zapewne także odpowiednich podziałów na strefy produkcyjną i mieszkalną.²⁹ Latem 1753 roku rozpoczęto budowę pierwszych obiektów fabrycznych i magazynowych oraz zaplecza socjalnego dla sprowadzonych z zachodniej Europy mistrzów-rzemieślników.³⁰ W tym też czasie sprowadzono z zagranicy cały niezbędny do produkcji fajek sprzęt. Pierwszego wypału dokonano w połowie października 1753 roku. W początkach funkcjonowania fabryki znaczący odsetek pracowników stanowili obcokrajowcy, specjalnie sprowadzeni do Zborowskiego, aby przyuczyć miejscowych

²⁹ Do podobnych wniosków doszła Teresa Witkowska badając manufakturę fajek w Rościniu — por.: Teresa WITKOWSKA, *Manufaktura fajek glinianych z Rościna, gmina Myslibórz*, Materiały Zachodniopomorskie 35–36, 1989/1990, s. 283–301.

³⁰ K. BIMLER, *Drei oberschlesische Fayence- und Steingutfabriken*, s. 2–3.

fachu fajczarskiego. Pochodzili oni z Kleve (zachodnie Niemcy, przy granicy z Holandią), Frankfurtu nad Menem, Bayreuth i Koblencji. Źródła pisane wskazują również na liczbę zatrudnianych w fabryce osób: w 1754 roku było ich 40, w 1760 roku — 61, w 1784 roku — 104, a w 1788 roku już 115.³¹

Fajki produkowane w Zborowskim wyróżniały się wysoką jakością wykonania oraz charakterystycznym sposobem zdobienia. Roczna produkcja mieściła się w zakresie od 800 000³² do 1 800 000³³ sztuk fajek, które były produkowane w pięciu różnych długościach: 60 cm, 70 cm, 75 cm i 90 cm.³⁴

FIG. 3. Fajki gliniane odnalezione w Zborowskim (© A. Kreis).

Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie” zainteresowało się obiektem w 2009 roku, kiedy jego pracownicy dotarli do informacji o dawnej fabryce fajek w powiecie lublinieckim.³⁵ Zastali oni na miejscu drewniany budynek, który przez mieszkańców, badaczy oraz regionalistów określany był jako *fabryka*.³⁶

31 A. JESIONOWSKI, *Fabrykacja*, s. 11.

32 Johann Gottlieb SCHUMMEL, *Reise durch Schlesien im Julius und August 1791*, Breslau 1792, s. 65.

33 A. JESIONOWSKI, *Fabrykacja*, s. 11; K. BIMLER, *Drei oberschlesische Fayence- und Steingutfabriken*, s. 2.

34 A. JESIONOWSKI, *Fabrykacja*, s. 11.

35 Pracownicy MGPE w Chorzowie — Damian Adamczak i Antoni Kreis — przeprowadzili na miejscu badania terenowe. Dzięki uprzejmości Andrzeja Rojka (ówczesnego dyrektora szkoły w Zborowskim) możliwe było przeprowadzenie wywiadu i nagranie filmu traktującego o zabytkowym obiekcie.

36 Z relacji najstarszych mieszkańców wsi wynika, że nie tylko na ten budynek, ale na całą zlokalizowaną w tym miejscu część wsi mówiło się *fabryka*, ponieważ znajdowano tam bardzo duże ilości fajek glinianych.

FIG. 4. XIX-wieczny budynek mieszkalny uznawany dawniej za obiekt wchodzący w skład XVIII-wiecznej fabryki fajek (© B. Grabny).

W celu lepszego rozpoznania historii miejscowości i fabryki fajek zdecydowano o przeprowadzeniu weryfikacyjnych prac wykopaliskowych, w tym również szeregu badań nieinwazyjnych (magnetycznych) oraz analizy dendrochronologicznej. Podczas dwóch sezonów badań archeologicznych odsłonięto pozostałości kamiennych fundamentów, ceglanych gruzowisk oraz hałd odpadowych, które bez wątpienia można wiązać z funkcjonowaniem w tym miejscu fabryki fajek.

Sporym utrudnieniem była współczesna zabudowa ulicy, w wyniku której zniszczeniu uległy starsze zabudowania, w tym także te związane z kompleksem fabryki. Na podstawie odsłoniętych pozostałości wysnuto hipotezę o podziale kompleksu fabryki na dwie strefy produkcyjne: a) związaną z przygotowaniem gliny do produkcji fajek i ich formowaniem oraz b) związaną z wypałem fajek; tu też miałyby się znajdować specjalne wolnostojące piece (na wzór stosowanych w wytwórniach holenderskich) oraz być zlokalizowane hałdy odpadowe.³⁷

Bardzo ważne były wyniki przeprowadzonych badań dendrochronologicznych, które przesunęły datowanie budynku o prawie 100 lat. Analizy wykazały, że drewno użyte do budowy obiektu zostało ścięte na przełomie 1838 i 1839 roku,³⁸ czyli w mo-

³⁷ B. GRABNY — P. NOCUŃ, *Zabytkowa chałupa ze Zborowskiego*, s. 20.

³⁸ Aleksander KONIECZNY, *Ekspertyza dendrochronologiczna. Zborowskie, pow. Lubliniecki, drewniany budynek tzw. Fajczarni*, Toruń 2013 [maszynopis w archiwum Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”].

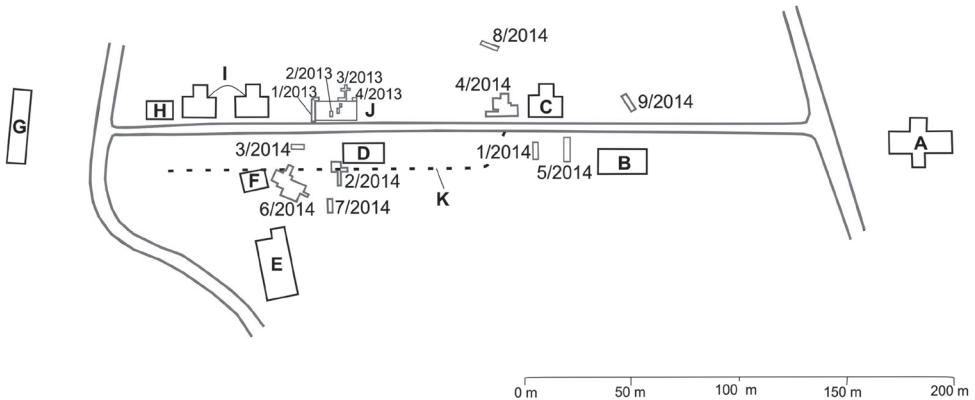

FIG. 5. Plan usytuowania wykopów z 2013 i 2014 roku (oznaczenia: 1/2013–4/2013 oraz 1/2014–9/2014) wraz z zagospodarowaniem obecnej ulicy Fabrycznej (oznaczenia: A – kościół z 1923 roku; B – budynek tzw. „starej fary”; C – budynek mieszkalny z około 1924 roku; D – budynek leśniczówki wybudowanej w 1892 roku; E – budynek, w którym znajdował się gościniec — Gasthaus; F – budynek dawnej poczty; G – budynek, tzw. dworek, w którym mieszkał zarządca dóbr właścicieli Patoki; H – budynek dawnej kuźni; I – budynki mieszkalne z około 1924 roku; J – zabytkowy drewniany budynek tzw. „fajczarni”; K – przebieg poszerzenia drogi zaznaczony na XIX-wiecznej mapie katastralnej). Oprac. B. Grabny.

mencie kiedy (wg źródeł pisanych) fabryka fajek kończyła lub zakończyła swoją działalność. Stojący zatem do dziś drewniany budynek o konstrukcji zrębowej, z dwuspadowym krytym blachą dachem oraz znajdującym się centralnie kominem, usytuowany przy ulicy Fabrycznej w Zborowskim nie może być wiązany z działalnością produkcyjną fabryki fajek i nie powstał w latach czterdziestych XVIII wieku, jak dotąd uważano. Bardziej prawdopodobnym wydaje się, że w budynku tym od lat czterdziestych XIX wieku zamieszkiwać mogli robotnicy hutniczy, obsługujący zlokalizowane w pobliskich lasach wysokie (wielkie) piece lub fryszerki albo robotnicy leśni.

Do końca lat osiemdziesiątych XX wieku dużym problem stanowiła identyfikacja materiału zabytkowego ruchomego, odnajdywanego w największej liczbie podczas badań ośrodków miejskich (Wrocław, Lwówek Śląski, Gdańsk, Zgorzelec).³⁹ W miej-

³⁹ We wspomnianych miastach prowadzone były badania archeologiczne, w trakcie których odnaleziono fragmenty fajek glinianych, które później zakwalifikowano jako produkty zborowskiej fabryki. Duży zbiór glinianych fajek o proveniencji zarówno holenderskiej, jak i zborowskiej, odkryto podczas badań we Wrocławiu: Eleonora LISOWA, *Zbiór fajek odkrytych podczas badań ratowniczych na Trasie W-Z we Wrocławiu*, Silesia Antiqua 25, 1983, s. 125–138; Teresa WITKOWSKA, *Fajki z badań archeologicznych na Placu Dominikańskim we Wrocławiu*, Silesia Antiqua 39, 1998, s. 283–336; Anna BILIŃSKA, *Nowożytny fajki z badań na Starym Mieście we Wrocławiu*, in: Jerzy Piekalski — Krzysztof Wachowski (edd.), *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia co-*

FIG. 6, 7, 8. Relikty fundamentów budynków i gruzowisko (pieca?) odkryte podczas badań archeologicznych prowadzonych w 2013 i 2014 roku (© B. Grabny).

scowościach tych odkryto znaczną liczbę fragmentów fajek, na których widniały napisy: *FABRIKE IN SCHLESSEN*, *SCHLESIS FABRICE*, *BRESLAU*, sugerujące, że miejscem ich wytworzenia mogła być fabryka we Wrocławiu.⁴⁰

dziennego, *Wratislavia Antiqua* 6, 2004, s. 285–292. W mniejszej liczbie zabytki te były odkrywane także na stanowiskach wiejskich — por. np.: Barbara GRABNY, *Fajki z badań archeologicznych wieży książęcej w Siedlęcinie*, in: Przemysław Nocuń (ed.), *Wieża książęca w Siedlęcinie w świetle dotychczasowych badań*. Podsumowanie na 700-lecie wieży, Siedlęcin — Pękowice — Kraków 2016, s. 289–302.

⁴⁰ Edward ZIMMERMANN, *Ratujmy fabrykę fajek w Zborowskim*, in: Urszula Olbromska — Antoni Sarkady (edd.), *Fajki z kolekcji Michała Morawskiego*, *Przemysł* 2009, s. 50–61, tu s. 55.

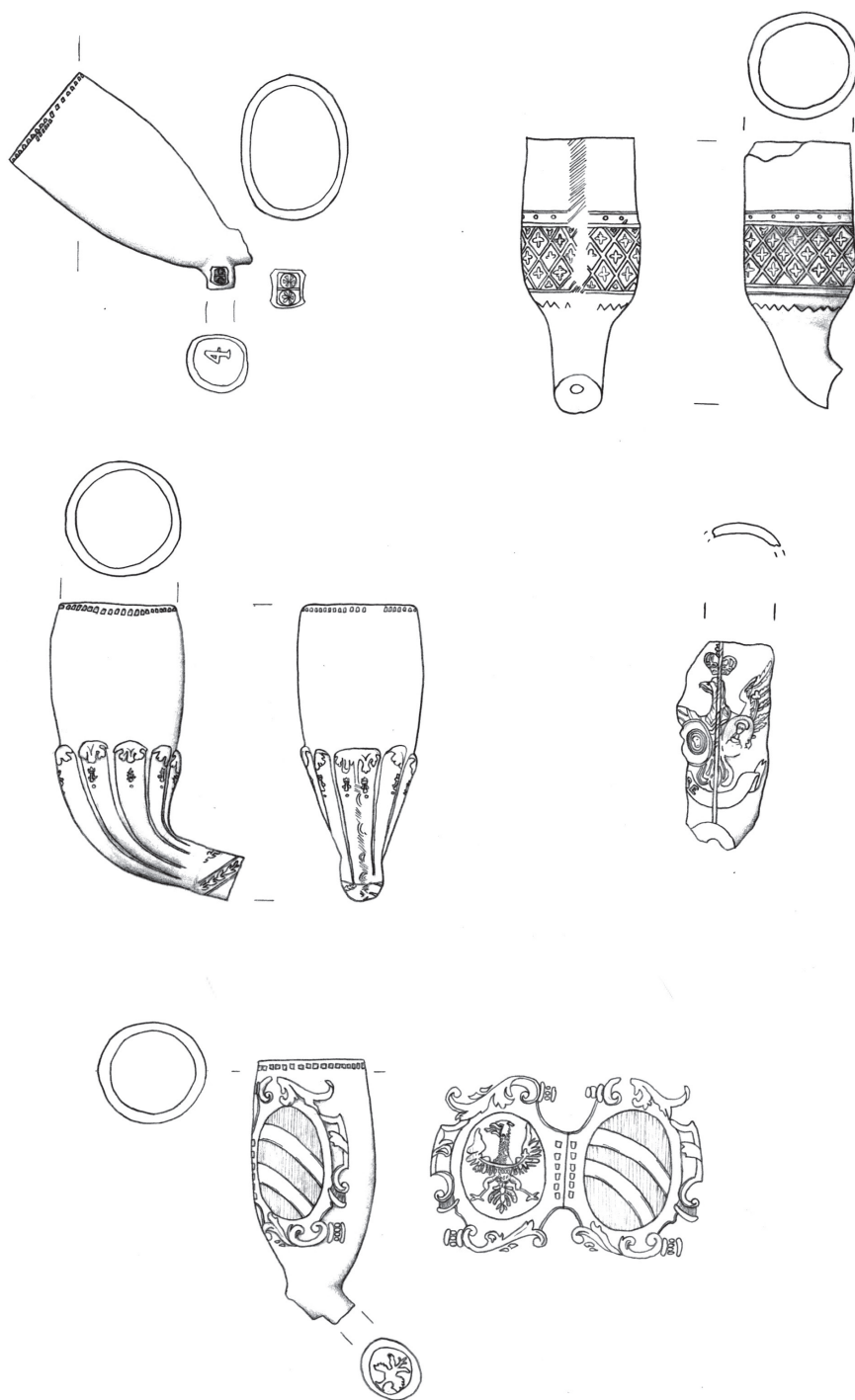

FIG. 9. Fajki gliniane odnalezione podczas badań archeologicznych w Zborowskkiem. Rys. J. Olbrot.

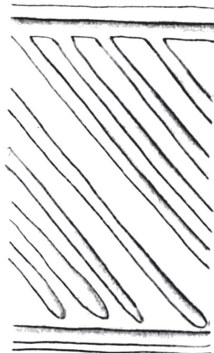
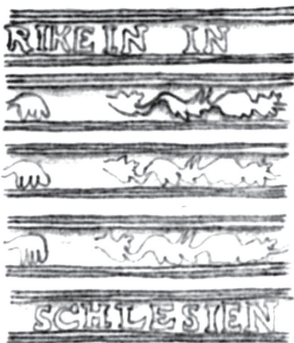
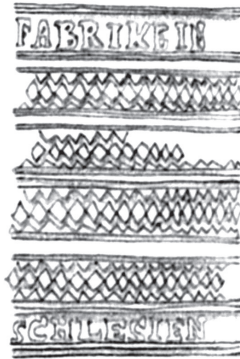
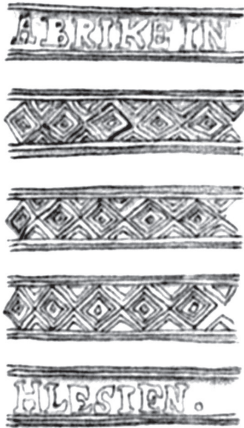
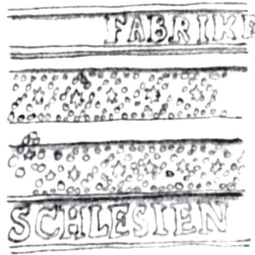

FIG. 10. Przykładowe wzory pasowe znajdujące się na cybuchach fajek ze Zborowskiego. Rys. J. Olbrot.

W sprawę identyfikacji lokalizacji fabryki produkującej wspomniane fajki, zaangażował się Edward Zimmermann, który z pomocą Witolda Segeta dokonał analizy porównawczej fajek odnajdywanych podczas badań miejskich z tymi zebranymi we wsi Zborowskie — w efekcie uznano, że Śląska Fabryka Fajek zlokalizowana była w tym właśnie miejscu.⁴¹ Po tym ustaleniu nagłośniono sprawę zborowskiej manufaktury i niszczonego w tym miejscu drewnianego budynku, a sam obiekt uznano za ostatni budynek dawnej fabryki fajek⁴² (jak dziś wiemy — błędnie) i wpisano do rejestru zabytków.⁴³

Założenie w połowie XVIII wieku w Zborowskim fabryki fajek miało duży wpływ na zmianę dotychczasowego charakteru wsi. Przekształceniu uległa infrastruktura miejscowości — wyodrębniono część wsi, która przeznaczoną na działalność produkcyjną. Powstały nowe trakty komunikacyjne związane z procesem produkcji (obróbka surowców), prowadzące z kopalni gliny Brus (wydobycie gliny), poprzez staw *Ślama* (szlamowanie/oczyszczanie gliny z zanieczyszczeń) i młyn *Bogdala* (mielecie gliny) do Fabryki — piwnice/magazyny/pracownie/piece (składowanie gliny, obróbka, formowanie, wypał, pakowanie). Następnie eksportowano towary do miast. Rozrosła się również sieć traktów śródleśnych, którymi dostarczano do fabryki opał niezbędny do opalania pieców do wypału fajek. W krajobrazie coraz bardziej zauważalne stawały się wyrobiska i szyby niewielkich kopalń, w których wydobywano glinę oraz miejsca intensywnej wycinki drzew.

W XVIII wieku we wsi Zborowskie nastąpiły również przemiany społeczne. Zmieniła się dotychczasowa struktura mieszkańców. Wraz z założeniem fabryki, w ramach działań, które należy wiązać z kolonizacją fryderycjańską, nastąpił napływ ludności obcego pochodzenia. Dla ówczesnych mieszkańców Zborowskiego istotny wpływ miało sprowadzenie protestanckich osadników z Europy Zachodniej. W pierwszych dziesięcioleciach po powstaniu fabryki fajek przybysze zamieszkiwali zapewne w specjalnie przygotowanych dla nich domostwach, głównie w sąsiedztwie fabryki. W 1756 roku wybudowano zbór protestancki w pobliskiej miejscowości Molna, a w 1767 roku również szkołę dla dzieci nowo przybyłych. Przemiana w strukturze społecznej mieszkańców wsi znajduje materialne potwierdzenie w dokumentach kościelnych — księgach metrykalnych. Pierwsze lata funkcjonowania fabryki pokazują,

41 Po zidentyfikowaniu Śląskiej Fabryki Fajek Edward Zimmermann przedstawił kilka artykułów celem rozpropagowania informacji o fabryce ze Zborowskiego, do najważniejszych należy zaliczyć: Edward ZIMMERMANN, *Wybrane zagadnienia z dziejów fajki glinianej*, Gdańsk 1992.

42 Takie informacje uzyskano od osób biorących udział w ówczesnych badaniach. Niestety na chwilę obecną nie jest możliwe dotarcie do sprawozdania z przeprowadzonych badań. Wydaje się jednak, że głównym celem tych prac było zebranie artefaktów ruchomych, a nie lokalizacja urządzeń i obiektów produkcyjnych.

43 Przez kolejne lata nie podjęto wiążących decyzji dotyczących dalszego przeznaczenia i niezbędnej konserwacji zabytkowego obiektu. Na początku XXI wieku, kiedy właścicielem były Lasy Państwowe, pojawiły się plany przeniesienia obiektu go do Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”. W ciągu kilku lat prac nad tym projektem zmienił się jego właściciel i obecnie władająca nim Gmina Ciasna nie wyraziła zgody na translokację obiektu i przymierza się do jego remontu, a następnie utworzenia w nim muzeum.

że przybysze-protestanci stanowili niewielki odsetek. Pojawiają się oni sporadycznie, jako świadkowie chrztów i ślubów. Z czasem obco brzmiących nazwisk pojawia się więcej (np. Hilsker, Woethin, Graeger), zapewne w pierwszych dziesięcioleciach funkcjonowania sama fabryka także zyskiwała na znaczeniu. Analizując księgi małżeństw katolickiej parafii w Lubecku można zaobserwować, że część wsi, w której znajdowała się fabryka fajek, stanowiła jej wyraźnie wyodrębnioną część. Zarówno przy katolikach, jak i protestantach w rubryce wskazującej miejsce zamieszkania i pochodzenie wskazywane jest sformułowanie — *ex fabrica, ex fabrica zborowiensi*. W księgach odnotowywano również funkcję pełnioną przez konkretną osobę w fabryce, znane są dwie osoby pełniące w fabryce funkcję *socius ex fabrica* — Gregorius Szaflik i Adalbertus Kaczmarzik, *magister ex fabrica* — Francisco Woethin, *pictor ex fabrica* (malarz) — Krystianus Wachmaier, *evang. fabricant* — Gottlib Kramer.⁴⁴

Okres funkcjonowania fabryki (od 1753 do około 1840 roku) stanowi dobry przykład szczególnie w kwestii przemian społecznych, choć wyraźnie kreślą się także zmiany topografii wsi. Po zakończeniu działalności fabryki w budynkach przy dzisiejszej ulicy Fabrycznej zamieszkiwali prawdopodobnie robotnicy leśni (tak wynika z wywiadów etnograficznych). Po zamknięciu fabryki fajek część zatrudnionej wówczas ludności znalazła zatrudnienie w miejscowych lasach oraz hutnictwie. Nie nastąpiło przekwalifikowanie ich na robotników rolnych — raczej nie było to możliwe, gdyż kolejni właściciele Zborowskiego i okolicy postanowili wykorzystać naturalny potencjał okolicy, jakim były lasy, cieki wodne oraz pokłady rudy żelaza i uruchomić na dużą skalę produkcję hutniczą.

W samym Zborowskiem i najbliższej okolicy przemysł metalurgiczny prężniej zaczyna się rozwijać przed połową XIX wieku. W latach 1815–1820 wybudowano kanał hutniczy, przy granicznej wówczas rzece Liswarcie, mający zasilać w wodę zaplecze przemysłowe majątków Kochanowice (*Kochanowitz*),⁴⁵ Zborowskie (*Ostenwalde*) i Panoszów (*Hegersfelde*). Poprowadzono go z Taniny poprzez Stasiowe (*Grenzwinkel*) do Pilawy (*Schlackenfelde*).⁴⁶

Według źródeł około 1830 roku powstały w Zborowskiem również: tartak, cegielnia z kopalnią gliny oraz dwie kopalnie rud żelaza.⁴⁷ Z innych materiałów wynika, że w tym też czasie istniały tam także: folusz i młyn (prawdopodobnie chodzi o młyn w Bogdali).⁴⁸ Staraniem ówczesnego właściciela Zborowskiego i okolicy — hrabiego Andrzeja Renarda — powstało w latach czterdziestych XIX wieku kilka ośrodków przemysłu metalurgicznego. W przysiółku Brzegi (*Schlackenufer*) założono: hutę żelaza z 1 wielkim piecem opalonym węglem drzewnym (12 pracowników), 2 kuźnie

44 Warto zwrócić uwagę, że nazwiska robotników mają brzmienie lokalne, podczas gdy nazwiska specjalistów wskazują na ich obce pochodzenie.

45 Niemieckie nazwy miejscowości podane w nawiasach obowiązywały w latach 1936–1945. Por. Fig. 2.

46 PREUSSLER, *Die Eisenindustrie an der Lißwarthe im Kreise Guttentag OS.*, in: Franz Pyttel (ed.), *Heimatkalender für den Kreis Guttentag, Guttentag 1939*, s. 54.

47 Tamże, s. 58.

48 Johann Georg KNIE, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien*, Breslau 1845, s. 769.

(12 pracowników) oraz 1 kuźnię wytwarzającą wyroby metalowe.⁴⁹ Huty żelaza zlokalizowane były także w folwarku Drindowe (*Grenzhäuser*) i kolonii Stasiowe, które w odróżnieniu od huty w Brzegach wyposażone były we fryszerki opalane węglem kamiennym — każda obsługiwana była przez sześciu pracowników.⁵⁰

Od lat sześćdziesiątych XIX wieku zlokalizowane nad rzeką Liswartą i Małą Panwią zakłady hutnicze zaczęły podupadać, czego powodem było stosowanie przestarzałej już technologii produkcji żelaza opartej na wykorzystaniu węgla drzewnego.⁵¹ Gwałtownie postępująca industrializacja bogatej w pokłady węgla kamiennego części Górnego Śląska (Królewskiej Huty, Bytomia czy Katowic) nie dawała szans utrzymania się ośrodkom hutniczym zlokalizowanym w regionie lublinieckim. Wykorzystanie węgla kamiennego było bardziej opłacalne, stąd też zaczęto zakładać huty i kopalnie w nowych miejscach. W tym czasie duży odsetek mieszkańców pracujących dotychczas w miejscowych hutach wyemigrował w poszukiwaniu nowych źródeł utrzymania. W krajobrazie Zborowskiego po dawnej działalności hutniczej zostały się pozostałości dawnych pieców hutniczych oraz hałd, gdzie składowano odpad hutniczy — żużel.

Ze względu na ograniczenia w zakresie prowadzenia badań wykopaliskowych w 2013 i 2014 roku można mieć nadzieję, że nadzory archeologiczne przy ewentualnych przyszłych działaniach inwestycyjnych pozwolą na zdobycie nowych danych, uzupełniających stan wiedzy na temat fabryki fajek w Zborowskiem. Obecnie trwają również kwerendy archiwalne mogące rzucić nowe światło na temat XIX-wiecznej historii obszaru dawnej fabryki i jego ówczesnych mieszkańców.

RÉSUMÉ:

First accounts of the village of Zborowskie show that it was founded in the 16th century as a typical farming village. Metallurgy was also of great economic importance as it developed in the basin of the local rivers Liswarta, Pankówka and Mała Panwia from the second half of the 14th century. Numerous metal-working centres were in operation in the vicinity in the 16th and 17th century.

A watershed event in the evolution of Zborowskie occurred in the middle of the 18th century with the discovery of white kaolin that had been used from the 16th century in the British Isles and in the Low Countries to make stoneware smoking pipes. Following the example of the west European manufactories it was decided at Zborowskie to set up a manufactory specialised in the production of white-kaolin pipes, put into operation in 1753. The village, whose inhabitants had until then cultivated land and to a lesser extent engaged in metallurgical production, suddenly became a major industrial centre. Pipes made at the Zborowskie workshop were noted for their superior quality comparable with Dutch products. In its heyday it produced as many as two million pipes a year.

Archaeological research conducted in the village in 2013 and 2014 confirmed the location of the former manufactory. Analysis of the results and parallel historical research proved that the village topography underwent far-reaching changes: The part in which the factory was set up was reserved for the purpose and became a new village centre. Employment of incoming traders from western

49 Tamże.

50 Tamże.

51 A. ŻEBRACKA-PRUS, *Wybrane aspekty*, s. 110.

Europe then resulted in the transformation of the village's social nature. The transformation of the population structure is evidenced in the public registers, inter alia.

Around 1840 the manufactory was shut down and the local metal works also saw a decline as a result of industrialisation of the Upper Silesian coalfield. Some of the inhabitants then moved out to seek work in the heart of the industrial area of Silesia.

Mgr Barbara Grabny — archeolog, adjunkt w Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”, współprowadząca badania archeologiczne średniowiecznych obiektów mieszkalno-obronnych — średniowiecznej wieży książęcej w Siedlęcinie koło Jeleniej Góry, oraz wczesnych stanowisk przemysłowych — terenów po fabryce fajek w Zborowskiem koło Lublińca (grabny@muzeumgpe-chorzow.pl).

Dr Przemysław Nocun — archeolog, doktor nauk humanistycznych. Koordynator działalności naukowej i badawczej w Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”. Wykładowca w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie w zakresie archeologii późnego średniowiecza i nowożytności. Kierownik wieloletniego projektu badań średniowiecznej książęcej wieży mieszkalnej w Siedlęcinie koło Jeleniej Góry (nocun@muzeumgpe-chorzow.pl).

